

فصل سوم

ایران، از ورود اسلام تا پایان صفویه

اسلام در ایران؛ زمینه‌های ظهور تمدن ایرانی – اسلامی

درس
۸

منطق و فلسفه طراحی درس

دو سده نخست هجری قمری در تاریخ ایران حائز اهمیت فراوان است. در ابتدای این عصر، عرب‌های مسلمان با شکست ارتش ساسانی، بر ایران استیلا یافتند. پیامد این رویداد، انتشار تدریجی دین اسلام در ایران بود که تحولی مهم و سرنوشت‌ساز در زندگی اجتماعی، فکری و فرهنگی ایرانیان به وجود آورد. از این رو برخی از مورخان دو قرن اول هجری را دوران گذار از عصر باستان به دوره اسلامی نامیده‌اند. درخصوص این دوره، مسائل و پرسش‌های کلیدی جالبی قابل طرح است تا حس کنجکاوی مخاطبان و فراگیران را برانگیزد و آنان را به تأمل و تفکر وادارد؛ پرسش‌هایی از این قبیل: چرا ارتش به ظاهر قدرتمند و مجهز ساسانی از سپاهیان عرب مسلمان شکست خورد؟ عکس‌العمل مردم ایران در مقابل سلطه اعراب بر سرزمینشان چه بود؟ ایرانیان چرا و چگونه مسلمان شدند؟

هدف‌ها و انتظارات

■ هدف کلی

دانش‌آموزان با جست‌وجو، گردآوری و بررسی شواهد و مدارک، زمینه‌ها و روند فتح ایران و مهم‌ترین آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و دینی تسلط اعراب مسلمان را بر ایران در دو قرن نخست هجری قمری ارزیابی و تحلیل خواهند کرد.

■ هدف‌های جزئی

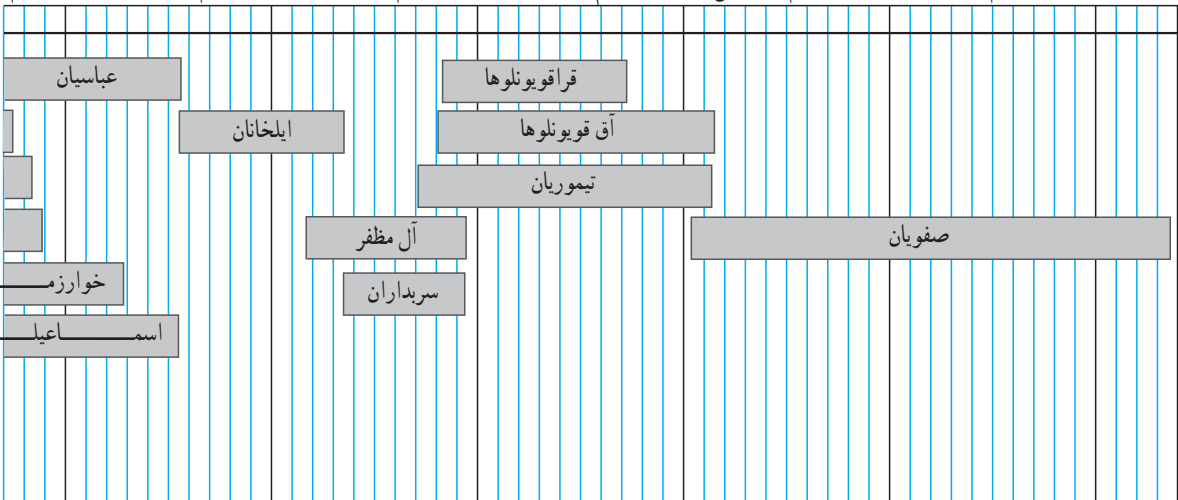
- تجزیه و تحلیل اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در اواخر حکومت ساسانیان
- بررسی روند فتح ایران توسط اعراب مسلمان و عوامل مؤثر بر آن
- ارزیابی چگونگی اداره امور ایران در دو قرن نخست هجری

- تجزیه و تحلیل علل، آثار و نتایج جنبش‌های سیاسی – اجتماعی ایرانیان در قرون نخستین هجری
- تجزیه و تحلیل دلایل و عوامل اسلام آوردن ایرانیان
- تحقیق درباره زندگی سلمان فارسی و خدمات او به جامعه اسلامی

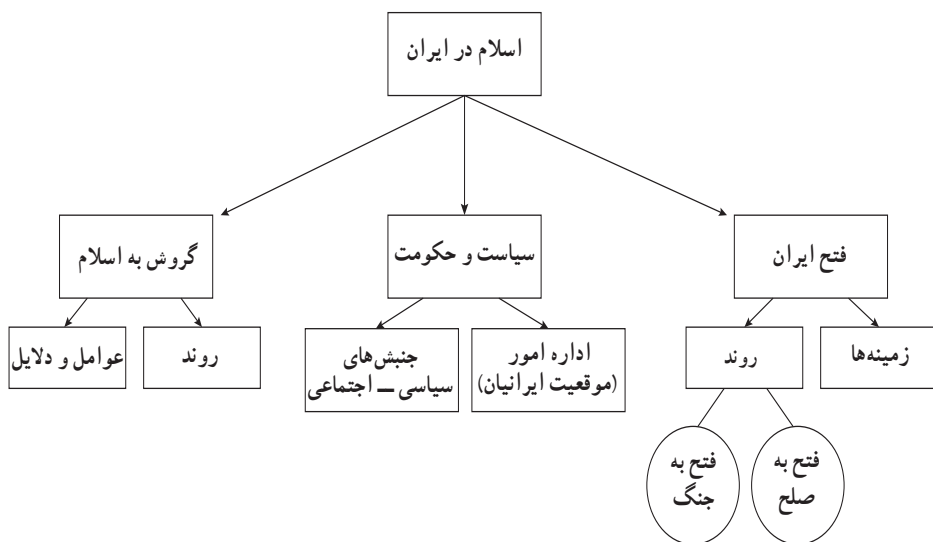
■ انتظارات عملکردی

- انتظار می‌رود دانش‌آموزان بتوانند با جست‌وجو، سنجش و بررسی شواهد و مدارک تاریخی :
 - دلایل و عوامل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تأثیرگذار در پیروزی اعراب مسلمان بر حکومت ساسانی را شناسایی و تشریح کنند.
 - روند فتح شهرها و مناطق مختلف ایران را با توجه به مفاد صلح‌نامه‌ها ارزیابی و تحلیل کنند.
 - وضعیت اداره ایران و موقعیت ایرانیان را در دوران خلفای نخستین و خلافت‌های امویان و عباسیان مقایسه کنند.
 - زمینه، عوامل و نتایج جنبش‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان را در دوران امویان و عباسیان تجزیه و تحلیل کنند.
 - عوامل و دلایل مؤثر بر روند گروش ایرانیان را استنباط و تحلیل کنند.
 - درباره چگونگی اسلام آوردن سلمان فارسی و خدماتی که به جامعه اسلامی کرد، تحقیق کنند و گزارش علمی آن را ارائه دهند.

۱۰۶۷ ش/۱۱۰۰ ق/۱۶۸۸ م ۹۷۰ ش/۱۰۰۰ ق/۱۵۹۱ م ۸۷۳ ش/۹۰۰ ق/۱۴۹۴ م ۷۷۶ ش/۸۰۰ ق/۱۳۹۷ م ۶۷۹ ش/۷۰۰ ق/۱۳۰۰ م ۵۸۲ ش/۶۰۰ ق/۱۲۰۳ م

نمودار خط زمان سلسله‌های ایرانی

۴۸۵ ش/۵۰۰ ق	۳۸۸ ش/۴۰۰ ق	۲۹۱ ش/۳۰۰ ق	۱۹۴ ش/۲۰۰ ق	۹۷ ش/۱۰۰ ق	۷۱۸ م
<div> <div>عباسیان</div> <div> <div>فاطمیان</div> <div> <div>غزنویان</div> <div> <div>سلجوقیان</div> <div> <div>شاهیان</div> <div> <div>بیان نزاری</div> </div> </div> </div> </div> <div> <div>طاهریان</div> <div> <div>صفاریان</div> <div> <div>علویان طبرستان</div> <div> <div>سامانیان</div> <div> <div>زبیریان</div> <div> <div>آل بویه</div> </div> </div> </div> </div> </div> </div> <div> <div>حلفای نخستین</div> <div>امویان</div> </div> </div> </div>					

مرور فعالیت‌ها

فعالیت فکر کنیم و پاسخ دهیم صفحه ۸۰

■ **منطق و هدف :** این فعالیت به منظور آماده کردن کلاس برای شروع فصل سوم و درس هشتم کتاب درسی طراحی شده است. یکی از مشهورترین دوره‌بندی‌های تاریخ ایران، تقسیم آن به دو دوره باستان و دوره اسلامی است. دوره‌بندی‌های تاریخی عمدتاً ناظر بر تغییر و تحولاتی هستند که در روند تاریخ یک کشور، منطقه، قاره یا جهان صورت می‌گیرد؛ بنابراین، با طرح این پرسش که معیار و مبنای مورخان برای چنین دوره‌بندی‌ای چه بوده، زمینه و موقعیتی برای بحث و گفت‌وگو در کلاس فراهم آورید که توجه فراگیران را به اهمیت تغییر و تحولات گسترده‌ای که ایران دوره اسلامی را از دوره باستان متمایز می‌سازد، جلب کند.

فعالیت ۱

■ **منطق و هدف :** شناسایی و تحلیل علل و عوامل مؤثر بر شکست ساسانیان و پیروزی اعراب مسلمان، یکی از هدف‌های آموزشی مهم کتاب درسی تاریخ ۲، محسوب می‌شود. فعالیت ۱ درس، ناظر بر همین موضوع و مسئله است و مقصود از طراحی آن، فراهم کردن فرصتی است که مخاطبان با استناد به شواهد و مدارک گرفته شده از یک منبع معتبر تاریخی، در خصوص دلایل و عوامل تأثیرگذار بر شکست ارتش ساسانی در برابر اعراب، بررسی و تحلیلی انجام دهند.

■ **روش اجرا :** شواهد و مدارک این فعالیت نقل قولی از مثنی‌بن حارثه شیبان درخصوص مقایسه وضعیت و توان جنگاوری افراد سپاه ساسانی و سپاهیان عرب مسلمان است. نخست در توضیحاتی کوتاه مثنی را برای دانش‌آموزان معرفی کنید و بگویید که او رئیس یکی از قبایل عربی بود که در نزدیکی مرزهای ایران سکونت داشت. قبیله او بارها به آبادی‌ها و شهرهای سرحدی ایران در منطقه سواد دستبرد می‌زدند. مثنی با حضور در مدینه، خلیفه اول را برای لشکرکشی به سواد و جنگ با ساسانیان تشویق و تشجیع کرد. او سرانجام بر اثر جراحتی که در یکی از جنگ‌های اعراب با ارتش ساسانی برداشته بود، کشته شد.

دانش‌آموزان را راهنمایی کنید که بر اساس گفته‌های مثنی، وضعیت ارتش ساسانی و سپاهیان عرب را در دو عصر مختلف از منظر روحی و روانی مورد توجه قرار دهند.

فعالیت بحث و گفت‌وگوی صفحه ۸۳

موضوع این فعالیت به آثار و پیامدهای فتح منطقه حاصل‌خیز، آباد و پرجمعیت سواد (عراق) اختصاص دارد. برای روشن شدن بحث، اندکی مسئله را برای فراگیران توضیح دهید و بگویید که این منطقه با جنگ‌های بزرگ و خونین به تسخیر مسلمانان عرب درآمد و بنابراین، مشمول حکم فتح به جنگ بود؛ یعنی تمام اموال و املاک آن سرزمین پس از کسر یک‌پنجم آن (خمس) میان جنگجویانی که در فتح آنجا حضور داشتند، تقسیم می‌شد. همچنین اهالی و ساکنان باقی‌مانده سواد در حکم اسیر جنگی بودند و به نوعی غنیمت فاتحان محسوب می‌شدند. با این حال، عمر، خلیفه دوم، جرأت و جسارت به خرج داد و پس از مشورت با امام علی علیه السلام و برخی دیگر از صحابه، حکم فتح به جنگ را در خصوص سواد، تبدیل به فتح به صلح کرد؛ او از تقسیم و توزیع املاک و زمین‌های منطقه حاصل‌خیز و آباد سواد میان جنگجویان مسلمان اجتناب ورزید؛ علاوه بر آن نه تنها مانع اسارت و بردگی اهالی آن دیار که اغلب کشاورز بودند شد، بلکه به آنان امان بخشید و اجازه داد که همچون گذشته روی زمین‌ها، مزارع و باغ‌های سواد کار کنند و در مقابل به مسلمانان جزیه و خراج بپردازند. جزیه و خراج سواد منبع درآمد مستمر و چشمگیری برای دستگاه خلافت به شمار می‌رفت. پس از این توضیحات مختصر، جریان مباحثه کلاسی را با پرسش از علل و آثار سیاسی - نظامی و اقتصادی این تصمیم خلیفه دوم مدیریت و هدایت کنید.

در صورت نیاز برای راهنمایی دانش‌آموزان جهت گفت‌وگو درباره علل و آثار سیاسی - نظامی تصمیم عمر بن خطاب، این سؤال را طرح کنید که اگر خلیفه زمین‌های حاصل‌خیز، آباد و پر منفعت سواد را میان جنگاوران مسلمان تقسیم می‌کرد، احتمال داشت که چه تأثیرات منفی‌ای بر اشتیاق آنان برای حضور در سپاه و ادامه فتح سرزمین‌های دیگر بگذارد؟ آن هم در شرایطی که هنوز یزدگرد سوم، پادشاه ساسانی، به دنبال گردآوری و تجهیز نیرو جهت شکست اعراب و بازپس‌گیری سواد بود. درخصوص آثار و نتایج اقتصادی تصمیم مهم خلیفه دوم، این پرسش را طرح کنید که آیا تقسیم زمین‌های آباد سواد که از طریق سیستم آبرسانی فوق‌العاده پیچیده و فنی (کانال‌های آبرسانی منشعب از رودهای دجله و فرات) آبیاری می‌شد و نیاز به تخصص و مهارت زیادی داشت، میان جنگجویان مسلمان، در درازمدت به لحاظ اقتصادی به نفع حکومت و جامعه مسلمان بود؟ و آیا اعرابی که هیچ سرشته‌ای از زراعت و آبیاری در این سطح نداشتند، می‌توانستند از عهده این کار فنی و پیچیده برآیند؟

فعالیت ۲

■ **منطق و هدف :** این فعالیت ناظر بر موضوع مهم فتح ایران توسط سپاهیان عرب است و موقعیتی فراهم می‌آورد که دانش‌آموزان دربارهٔ چگونگی تسخیر ایران و برخورد اعراب با ایرانیان تأمل و تفکر کنند. درخصوص فتح ایران، صلح‌نامه‌های متعددی از بسیاری شهرها و ولایات ایران در منابع تاریخی نقل شده که اطلاعات ارزشمندی در این باره به پژوهشگران ارائه می‌دهد. این صلح‌نامه‌ها را اغلب، مقام‌ها یا بزرگان محلی با فرماندهان عرب منعقد کرده‌اند. برخی از این صلح‌نامه‌ها قبل از جنگ، برخی پس از درگیری‌های اولیه و تعدادی نیز پس از تسخیر اول شهر یا ولایات و حتی شماری پس از شورش اهالی و فتح مجدد بسته شده‌اند.

■ **شیوهٔ اجرا :** مفاد صلح‌نامهٔ درج شده در این فعالیت به روشنی بیانگر خواسته‌ها و تعهداتی است که طرفین داشتند. دانش‌آموزان را تشویق کنید که با مطالعهٔ دقیق متن صلح‌نامه‌ها، تعهدات دو طرف را جداگانه فهرست و ارزیابی کنند.

فعالیت ۳

■ **منطق و هدف :** جنبش‌های سیاسی - اجتماعی و مذهبی دوره‌های مختلف تاریخی از جملهٔ موضوع‌های جذاب و حائز اهمیت است. در این فعالیت، پنج مورد از جنبش‌های سیاسی - اجتماعی ایرانیان در دورهٔ اول خلافت عباسیان به اختصار معرفی و بر مبنای آن، چند پرسش استنباطی و تحلیلی ارائه شده است. مجدداً یادآوری می‌شود که این نوع فعالیت‌ها به لحاظ آموزشی و یادگیری فوق‌العاده مفید هستند و به جای حافظه‌محوری و انباشت ذهنی، بر قدرت درک و توان تحلیل تمرکز دارد.

فعالیت فکر کنیم و پاسخ دهیم صفحهٔ ۸۷

همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، متن و محتوای صلح‌نامه‌ها علاوه بر آنکه ارزش و اهمیت فراوانی برای شناخت چگونگی فتح شهرها و ولایات مختلف ایران توسط اعراب مسلمان دارد، منبعی سودمند برای فهم

شیوه تعامل فاتحان و مغلوبان و نحوه مسلمان شدن ایران به شمار می‌رود.

به منظور مهیا کردن کلاس برای گفت‌وگو در این موضوع، پیشنهادهای سه‌گانه اعراب مسلمان را به اهالی شهرها و ولایاتی که مورد حمله قرار گرفته بودند، یادآوری کنید. این پیشنهادها در مبحث بیشتر بدانیم صفحه ۴۹ کتاب درج شده است. اهالی بیشتر شهرها و ولایات ایران، پیشنهاد دوم را که عبارت بود از پذیرش صلح با پرداخت جزیه و باقی ماندن بر دین خود، پذیرفتند. قبول این پیشنهاد، علاوه بر دلالت‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی خاص خود، دلالت آشکاری بر نحوه مسلمان شدن ایرانیان نیز دارد و بیانگر روند تدریجی و طولانی بودن اسلام آوردن اجداد ما است.

فعالیت ۴

■ **منطق و هدف:** این فعالیت به این هدف طراحی شده که دانش‌آموزان درباره روند مسلمان شدن ایرانیان در سده‌های نخست هجری، ارزیابی و تحلیلی انجام دهند. در درس اول گفته شد که متون جغرافیایی حاوی اطلاعات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و دینی سودمند و منحصر به فردی هستند که در دیگر گونه‌های منابع به ندرت به چشم می‌خورند. شواهد و مدارک فعالیت ۴، از کتاب جغرافیایی مسالک و ممالک اصطخری اخذ شده تا دانش‌آموزان با کاوش در متن، استنباط و برداشت خود را از آن درخصوص روند اسلام آوردن ایرانیان بیان کنند.

■ **روش اجرا:** برای راهنمایی دانش‌آموزان جهت تحلیل متن شواهد و مدارک، نخست توجه آنان را به زمان تقریبی نگارش کتاب مسالک و ممالک اصطخری از طریق سال درگذشت وی یعنی ۳۴۶ ق جلب کنید. منظور این است که فراگیران متوجه باشند که اطلاعات و داده‌های تاریخی مورد نظر به لحاظ زمانی به قرن چهارم هجری قمری و ۳۰۰ و اندی سال از فتح ایران توسط اعراب تعلق دارد؛ بنابراین، اینکه بیش از ۳۰۰ سال پس از ورود اسلام به ایران، هنوز در ولایت بزرگ و مهمی چون فارس زرتشتیان (گبرکان) به لحاظ جمعیتی غلبه داشته‌اند و آداب گبرکی به شکلی گسترده رایج بوده، می‌تواند دلالت‌ها و نشانه‌هایی معنادار درخصوص چگونگی اسلام آوردن ایرانیان داشته باشد.